

1917 РІК В ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДО 100-РІЧЧЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ)

УДК 329.73(=161.2)(470+571)«1917»

НАПЕРЕДОДНІ: ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ 1917 РОКУ

С. О. Наумов

Наумов С. О. Напередодні: організаційний стан українського руху в Російській імперії на початку 1917 року. У статті аналізується організаційний стан українського політичного руху (національних партій та молодіжних об'єднань) в Російській імперії напередодні Лютневої революції 1917 р. Досліджуються питання про рівень активності та взаємодії центральних і місцевих структур, а також міжпартійні відносини та роль окремих організаційних складових національного руху.

Ключові слова: 1917 рік; український національний рух; УСДРП; УПСР; ТУП; УНП; Юнацька спілка.

Наумов С. А. Накануне: организационное состояние украинского движения в Российской империи в начале 1917 года. В статье анализируется организационное состояние украинского политического движения (национальных партий и молодежных объединений) в Российской империи накануне Февральской революции 1917 г. Исследуются вопросы об уровне активности и взаимодействия центральных и местных структур, а также межпартийные отношения и роль отдельных составляющих национального движения.

Ключевые слова: 1917 год; украинское национальное движение; УСДРП; УПСР; ТУП; УНП; Юношеский союз («Юнацька спілка»).

Naumov S. O. The Day before: the Organizational Condition of the Ukrainian Movement in the Russian Empire at the beginning of 1917. The article analyzes the organizational status of the Ukrainian political movement (including national parties and youth associations) in the Russian Empire on the eve of the February Revolution of 1917. The issues of the level of activity and the interaction of central and local structures, as well as inter-party relations and the role of certain organizational components of the national movement are also investigated.

Keywords: 1917; Ukrainian national movement; USDLP; UPSR; TUP; UNP; Youth Union.

Від з'ясування питання про стан українського руху напередодні революції 1917 р. безпосередньо залежить розуміння його масштабності й впливовості, ідеологічних орієнтирів, поведінки в революційну добу, долі боротьби національних проєктів та ін. Інакше кажучи, це може бути матеріал для класичного гріха істориків – пророцтва, зверненого в минуле. Тим часом нинішнім дослідникам воно, схоже, видається або настільки очевидним і зрозумілим, що не потребує спеціального вивчення, або ж, навпаки, надто складним і безперспективним для з'ясування. Хіба що цим можна пояснити відсутність серйозних спроб його наукової розробки як на концептуальному, так і на емпіричному рівні. В сучасних монографіях, присвячених історії українських політичних партій Наддніпрянщини, дане питання здебільшого обходиться – шляхом (найчастіше) перенесення акцентів на революційну добу 1917–1921 рр.¹ або ж, навпаки, обмеженням хронологічних рамок досліджень періодом до Першої світової війни². Поодинокі і фрагментарні спеціальні статті, переважно молодих дослідників³, неспроможні істотно змінити ситуацію.

Характеризуючи стан українського руху напередодні Лютневої революції, доцільно зосередитися на його політичній складовій, оскільки діяльність національно-культурних об'єднань у роки Першої світової війни, за рідкісним винятком, була унеможливлена антиукраїнською політикою імперської влади. Для розуміння організаційного стану українського політичного руху важливо враховувати його динаміку протягом міжреволюційного десятиліття (1907 – лютий 1917 рр.). Поміж іншим, це дає можливість не лише виявити інформацію про діючі осередки, а й певною мірою скласти уявлення про потенційні, ла-

тентні, законсервовані структури. Не підлягає сумніву, що міжреволюційне десятиліття було для українського руху періодом боротьби за виживання. Проте її результати виявились не однаковими для окремих партійних складових.

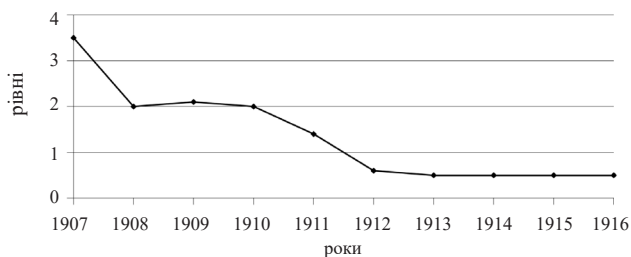
Найбільш популярна і численна серед українських партій до 1907 р. включно Українська соціал-демократична партія (УСДРП, до грудня 1905 р. мала назву Революційна українська партія) в подальшому поступово, але неухильно втрачала своє лідерство. Загальна тенденція її організаційного розвитку, причому на всіх хронологічних відрізках міжреволюційного періоду, була низхідною. Тогочасне партійне керівництво було одно-стайне в тому, що партія, як ціле, припинила своє існування вже у другій половині 1907 р.⁴

Боротьба за збереження чи відновлення партії в 1909–1910 рр. дещо пригальмувала руйнівні процеси, проте не досягла бажаного результату. Ослаблення керівних органів УСДРП (ЦК і Закордонної групи), їхня відірваність від місцевих організацій, тривала боротьба за лідерство в партії між ними, а також між визначними партійними діячами (М. Поршем, А. Жуком, В. Винниченком, Л. Юркевичем), яка переливалась у гострі дискусії щодо ідеологічної трансформації і тактичних змін, фактично паралізували вплив партійного центру на периферію. Крім того, до Першої світової війни було зруйновано організаційну структуру не тільки на загальнопартійному рівні, а й усіх місцевих осередків. З іншого боку, припинивши існування як партія, УСДРП протягом усього десятиліття зберігала свою присутність на місцях. Рівень і характер цієї присутності змінювались: у другій половині 1907 р. це була активна діяльність більшості організацій, у 1908–1911 рр. головним чином велася боротьба за виживання і збереження партійних структур, а в останні роки мали місце лише епізодичні прояви існування окремих партійних груп.

За нашими даними, з 15 активних організацій УСДРП лівобережних губерній (Полтавської, Харківської і Чернігівської), які разом з Київською утворювали територіальне ядро українського руху в Російській імперії, протягом 1911–1914 рр. (до Першої світової війни) заявляли про себе (і то час від часу або взагалі одноразово) 8, у тому числі в 1911 р. – 7, 1912 р. – 3, 1913 р. – 2, 1914 р. – жодна⁵. Низькі показники та регресивна динаміка переконливо засвідчують, що партійні структури перебували у стані колапсу.

Свого часу нами на основі зібраних даних про стан лівобережних осередків УСДРП було визначено 4 рівні їхнього організаційного стану⁶. Рівень 4 (найвищий) організаційного життя – це фаза повної (всесбічної) активності. В ідеальному варіанті це означає, що існує повноцінна структурована організація, яка очолюється власним комітетом і регулярно веде «зовнішню» роботу (у суспільстві). Рівень 3 можна назвати «внутрішньопартійною» фазою, за якої організація зберігає повноцінну структуру, взаємодіє з іншими партійними осередками, але не веде роботи серед населення. Рівень 2 – це фаза «внутрішньоорганізаційна», коли організація функціонує, не виходячи за власні межі, зв'язки з іншими партійними осередками не фіксуються. Рівень 1 можна визначити як «латентний» або «пасивний»: у джерелах фігурують повідомлення про наявність членів організації чи якісь її елементи, проте відсутні дані про будь-які прояви активності. Нуль означає відсутність інформації про організацію.

Загальний організаційний рівень УСДРП на Лівобережжі упродовж міжреволюційного десятиліття відображає графік, побудований за пересіченими щорічними показниками.

Організаційний рівень структур УСДРП на Лівобережжі (друга половина 1907 – початок 1917 рр.)

На основі цих даних можна виділити три підперіоди організаційного існування структур УСДРП на Лівобережжі: друга половина 1907 р. – активна діяльність більшості організацій (індекс 3,5 – між рівнями 3 і 4); 1908–1910 рр. – боротьба за виживання і збереження організаційних структур (рівень 2); 1911 р., як перехідний, і 1912–1916 рр. – відсутність, за рідкісними винятками, проявів партійного життя (індекс 0,5 – між нульовим і першим рівнями). У 1916 р. з 15 відомих організацій у 8 рівень організаційного життя дорівнював нулю, у 6 – одиниці і лише одна (Харківська) мала рівень 2.

За словами *О. Висоцького, до початку 1917 р. «дотягли» тільки Харківська організація – «остання з діючих в Україні» (але й вона була розгромлена за лічені дні до падіння царату, в лютому), а також Петербурзька – єдина, що проіснувала до Лютневої революції*⁷. Проте й ці скромні параметри потребують уточнення. Харківський осередок (фактично група) відродився влітку 1915 р. за сприяння члена Бюро ЦК УСДРП В. Винниченка й діяв лише близько півроку⁸. Його чисельність становила 10–15 чол. Постійних зв'язків з пролетаріатом група не мала: за словами Я. Довбищенка, «вплив української соціал-демократичної організації серед харківського робітництва ... рівнявся майже нулю»⁹. Результативною була діяльність серед студентства, де функціонувала «українська соціал-демократична фракція». У ніч на 22 січня 1916 р. в Харкові була проведена жандармська «ліквідація» так званої «Української революційної організації», в ході якої під арешт потрапили й Я. Довбищенко та Ю. Тищенко – лідери групи УСДРП, які згодом були вислані в адміністративному порядку до Сибіру¹⁰. Після цього Харківська організація УСДРП припинила існування. Щоправда, жандармські джерела містять інформацію про існування і діяльність окремих осіб і груп, пов'язаних з партією. У Харкові, зокрема, вони фіксували «студентську фракцію» УСДРП. За агентурними даними, на початку 1917 р. до її складу входили Г. Хоперська, С. Холявин, О. Безпаленко, М. Івахненко, О. Ісакова, З. Сало, Т. Олесіюк, Є. Монченко¹¹. Остання 11 лютого 1917 р. потрапила до в'язниці разом з групою української патріотичної молоді без виразної партійної належності¹². Схоже, саме ці події О. Висоцький трактує (на наш погляд, безпідставно) як розгром місцевої організації УСДРП.

УСДРП – єдина з українських партій, яка піддається хоча б мінімальному кількісному аналізу. Цілковита відсутність даних про чисельність і структуру інших партій уже сама по собі свідчить про їхню організаційну слабкість, тож мова може йти лише про загальні тенденції їхнього розвитку.

Динаміка іншої ліворадикальної української партії – соціалістів-революціонерів (УПСР), створеної чи, точніше, проголошеної в 1907 р., упродовж наступного десятиліття виглядає інакше, порівняно з УСДРП. Друга половина 1907 р. була позначена розгромом партійного центру й еміграцією лідерів, арештами активістів. Партія, як ціле, припинила своє існування, а її організації і гуртки розвалились або перейшли у глибоке підпілля.

З 1911 р. почалося поживлення партійного життя, що супроводжувалося частковим відродженням організаційної структури на місцях, і до початку світової війни в розвитку партії мала місце виразна висхідна тенденція. На користь цього, на нашу думку, дещо несподівано спрацювали молодість і маловідомість УПСР, через що вона не була в той період об'єктом пильної уваги правоохоронних органів. В цьому, між іншим, істотна відмінність становища УПСР від російських есерів, які трактувалися (й відповідно переслідувалися) владою як одна з найвпливовіших і найрадикальніших революційних сил. УПСР, заснована на вже після поразки революції, не спромоглася тоді створити ефективну організаційну структуру, налагодити роботу серед населення, організувати якісь помітні акції від свого імені тощо. Жандармські архіви практично не містять агентурних розробок і дізнань щодо місцевих організацій партії.

Важливим позитивним чинником організаційного відродження/ становлення УПСР була наявність ефективно і злагоджено (на відміну від УСДРП) діючих центрів – очолюваної М. Залізником емігрантської Головної Ради УПСР з продуктивною видавничою базою і Київського комітету, який фактично виконував функції партійного центру на території Росії. В літературі й джерелах містяться відомості про відродження чи виникнення протягом 1911–1913 рр. до десятка організацій і груп партії¹³. Один з її лідерів, очільник Київського комітету М. Ковалевський, заявляв пізніше, що українські есери перед війною «мали вже значні і сильні організації майже по всіх містах України»¹⁴. Втім, «партійність»

цих утворень здебільшого умовна, оскільки не відомо, наскільки вони були ідеологічно й організаційно інтегровані в партійний організм, чи були пов'язані з Головною Радою або київським центром тощо. Як і в роки революції, існувала не партія, а українсько-есерівська течія, належність до якої була швидше не організаційною, а ідейно-емоційною, ґрунтувалася на прихильності до гасел, пропонованих партією, та бажанні приєднатися до неї.

Початок Першої світової війни загальмував процес становлення УПСР. Активізація партії, радикальні гасла, зв'язок із закордонним центром і Союзом визволення України – все це зробило її важливим об'єктом боротьби влади з «мазепинством». Умови діяльності значно погіршилися, тож, очевидно, слабкі периферійні групи мусили її згорнути. Натомість осередки, які мали більші кадрові можливості, залишалися доволі помітними. Продовжувалися й заходи, спрямовані на створення цілісного партійного організму, посилення ролі УПСР у визвольному русі. До творення структурованої організаційної мережі справа не дійшла – подібне завдання навіть не ставилось, проте робити на цій основі висновки, що на початок 1917 р. УПСР «швидше була схожа на рух, до того ж **такий, що сходить на той час нанівець**»¹⁵ (підкреслення наше – С. Н.), було б невинувато. Джерела засвідчують організаційну присутність і активність українських есерів на місцях до останніх днів самодержавства.

Ситуація впродовж міжреволюційного періоду в Товаристві українських поступовців (ТУП), створеному в 1908 р. на основі Української радикально-демократичної партії, не може бути оцінена однозначно. Хоча його члени, як представники поміркованої течії українства, в основній своїй масі й не зазнали арештів, ув'язнень і заслань, адміністративний тиск на них та репресивні заходи щодо національних культурно-просвітницьких установ не тільки урізали поле практичної діяльності тупівців, а й справляли загальне гнітюче враження, провокували деморалізацію, зневіру, апатію. Все це негативно позначилось на функціонуванні осередків Товариства, активності його членів. Разом з тим вдалий спосіб ідейно-організаційної трансформації дозволив українським лібералам піти по суті єдиною можливим для них шляхом організованого відступу, зберегти людей і продовжити справу. І хоча громади ТУП в організаційному відношенні виглядають аморфними, а їхня діяльність – малопомітною, на практиці ця форма українського руху зберегла від руйнування його, здавалося б, найбільш незахищену центристську течію, більше того, забезпечила їй провідне становище і виявилася чи не найбільш відповідною умовам суспільно-політичної реакції.

Значною мірою це пов'язано з так званим «широким» характером ТУП. Мається на увазі не так той загальновідомий факт, що членами Товариства були представники різних партій, як своєрідний спосіб його функціонування. Без усвідомлення цієї обставини неможливо зрозуміти, як нечисленне об'єднання «м'якотілої» ліберальної інтелігенції, недосвідченої у справах конспірації і далекої від популяристських радикальних (як у соціальному, так і в національному плані) гасел, змогло не лише зберегтися, а й повернути собі лідерство в національному русі. Громади ТУП утворювали верхній – політичний і конспіративний – рівень комплексу, який можна назвати національно-демократичною або ліберальною течією в українському русі. Пониження організаційного рівня і «широкий» характер існування Товариства викликали до життя своєрідне явище, яке можна було б окреслити поняттям «протогромади» ТУП. Маються на увазі групи українських активістів (відповідна діяльність яких надійно підтверджена джерелами), що, можливо, формально не належали до Товариства (встановити чи спростувати це неможливо), але щонайменше були пов'язані з ним, діяли цілком у його дусі. Легальною формою їхнього існування за певних умов і до певного часу (в різних місцевостях по-різному) були національно-культурні об'єднання («Просвіти», українські клуби тощо). Здебільшого саме ці групи склали периферію Товариства, репрезентували його у далеких від центрів політичного життя повітах, забезпечували там упродовж міжреволюційного десятиліття тяглицтво українського руху, а з вибухом революції 1917 р. буквально за кілька днів трансформувались у повноцінні організації ТУП. Лише з урахуванням їх можуть бути сприйняті відомі дані про кількість громад ТУП – близько 60¹⁶.

Крім того, ТУП було пов'язане з громадськими установами й окремими людьми, які здебільшого не підозрювали про існування не лише такого зв'язку, а й самого Товариства. Ця комунікація здійснювалася, з одного боку, через членів ТУП, на яких покладалися від-

повідні функції, а з іншого – через далеких від «політики» симпатиків, які більш чи менш активно й регулярно виявляли підтримку українським акціям. Зокрема, саме в ті роки і головним чином зусиллями ТУП стала помітною робота представників українства в кооперативних об'єднаннях, органах місцевого самоврядування, використанні можливостей яких утворювало своєрідний «третій ешелон» (після політичних і культурно-просвітницьких осередків) національного руху.

Ще одним важливим елементом функціонування Товариства була взаємодія з політичними партіями – українськими і російськими (головним чином з кадетами). Саме така розгалужена система зв'язків, впливу і взаємодії давала можливість порівняно невеликій, організаційно слабкій і позбавленій власних політичних важелів організації реалізовувати свої плани, зберігати вплив на суспільне життя. З іншого боку, тільки в цьому контексті можна говорити про керівну роль ТУП в українському русі. Поступовці дійсно вели за собою значну кількість національно-культурних об'єднань, партійних і позапартійних патріотів, але немає доказів, що вони поширювали свій вплив і на політичні партії – чи на всеукраїнському, чи на місцевому рівні.

Сформовані раніше зв'язки УДРП і «широкий» характер ТУП дали можливість створити своєрідну, а головне – досить розгалужену і тривку систему організаційних структур, зв'язків і впливів. Її ядром були громади ТУП, а комунікативні функції між ними й населенням виконували «протогромади» та підконтрольні Товариству громадські інституції; використовувалися з цією метою і можливості органів місцевого самоврядування (завдяки особистому представництву і впливам ТУП). Ця, на перший погляд, рихла, неієрархізована система з розмитими організаційними контурами на практиці виявила свою життєвість, здатність функціонувати в умовах жорсткого переслідування українства.

Вплив суспільно-політичної реакції на УНП дослідники визначають з відмінностями в нюансах, але сходяться у головному – партія не витримала цього випробування¹⁷. Вона фактично припинила існування як політична організація, втративши свої осередки й безпосередній зв'язок із суспільством. Як наслідок, вона опинилась у гіршому становищі, ніж дрібні українські організації кінця XIX – початку XX ст. на кшталт групи І. Стешенка, котрі принаймні видавали літературу під своєю «фірмою». Причина такого стану лежить на поверхні, і це не владні репресії, а слабкість самої партії. Вона й у кращі роки не мала серйозної організаційної мережі, сталого зв'язку з масами, підконтрольних легальних структур, на які б могла опертися в період кризи. З іншого боку, УНП не була здатна на ефективну діяльність у глибокому підпіллі, не маючи для цього необхідних конспіративних осередків, кадрів, досвіду тощо.

За деякими даними, ще в роки Першої російської революції чи невдовзі після неї в партії стався розкол, причому за її межами опинився й М. Міхновський. Проте підтвердити чи спростувати факт розколу неможливо – так само, як і з'ясувати, у разі його визнання, хто залишився у партії, хто пішов за М. Міхновським, якими були відносини між ними та статус цих уламків. З іншого боку, незаперечним є той факт, що спільна ідейна платформа зберігалась, радикально відрізняючи діячів УНП (як чинних, так і формально колишніх) від представників інших течій українського руху. Тому тут ідеться про УНП як цілісність – якщо не організаційну, то принаймні ідейну (хоча ще раз підкреслимо, що розкол партії вважаємо не фактом, а можливістю).

Протягом міжреволюційного періоду час від часу (з великими перервами) був помітний лише основний партійний осередок – у Харкові. При цьому про його функціонування даних теж майже не збереглося, а щодо параметрів організації та її внутрішнього життя вони зовсім відсутні. З цієї причини важко сказати, що вона собою являла, а сам факт існування виводиться з присутності групи членів УНП у Харкові та кількох акцій, характерних саме для цієї партії.

Керівництво партії, і раніше не надто схильне до копійної роботи в галузі партійного будівництва, тривалий час не вживало серйозних заходів щодо відновлення мережі осередків та організаційної єдності УНП. Лише загострення національних проблем напередодні Першої світової війни, посилення суспільної уваги до них, деяке пожвавлення українського руху спонукали партійних лідерів до певних дій. Найбільш значущим серед них було видання харківського тижневика «Сніп» упродовж 1912 р. В наступному році з'явився «Універсал», у якому згадувалися нібито проведений з'їзд і Центральний комітет

партії. Проте інших підтверджень цьому немає, і робити на основі одного документа, що не піддається верифікації, ширші висновки щодо пожвавлення партійного життя було б не виправдано.

Під час Першої світової війни на становищі УНП болісно позначився суб'єктивний або навіть персональний чинник, який набув такого значення тільки завдяки її кризовому стану. Мається на увазі те, що Харків з різних причин залишила група провідних діячів партії, серед них М. Міхновський, М. Біленький, Є. Любарський-Письменний. Ослаблена й обезголовлена Харківська організація, як і партія в цілому, після цього не фігурують у джерелах як суб'єкти політичного життя, згадуються тільки у зв'язку з їхніми (чи приписуваними їм) ідеями.

Загальну чисельність українських партійних структур напередодні 1917 р. встановити неможливо з багатьох причин. Невідома вона була й тогочасним партійним лідерам. Щоправда, в мемуарах подекуди можна зустріти певні цифри з цього приводу. Так, один з лідерів ТУП Є. Чикаленко відзначав у своєму щоденнику влітку 1918 р.: «...Перед революцією свідомих українців в Російській Україні ми налічували не більше двох-трьох тисяч...»¹⁸. Проте спосіб цього «підрахунку» не відомий: істотне розходження (дві-три тисячі) вказує на дуже приблизний, оціночний характер підсумкового результату; зрозуміло також, що мова може йти лише про діячів, чия національна свідомість (а отже, й партійна належність) для Є. Чикаленка і К^о була безсумнівною. Поза сумнівом, сюди не були включені члени молодіжних об'єднань, які «старшими українцями» не бралися до уваги (в ТУП навіть існував доволі високий віковий ценз для ступу до організації – не молодше 25 років).

Тим часом без урахування молодіжних організацій ситуацію в українському русі напередодні 1917 р. неможливо адекватно зрозуміти й охарактеризувати. Відігравши на межі ХІХ–ХХ ст. ключову роль у політизації та «партизації» національного руху, вони згодом зійшли з історичної арени (як Братство тарасівців) або опинилися на її маргінесі (як Українські студентські громади). Протягом міжреволюційного десятиліття (особливо в другій його половині) питома вага і роль молодіжного сегменту неухильно зростала. Витоки цього явища лежать у двовимірній площині: з одного боку, це занепад політичних партій, унаслідок чого стали більш актуальними й помітними інші форми національного руху, а з іншого – поступальний розвиток власне юнацьких об'єднань.

Останні до Першої світової війни, як правило, не мали політичного характеру, були позапартійними або, щонайбільше, зі спорадичними і невизначеними партійними впливами. З цієї ж причини і з огляду на загальну суспільну ситуацію вони зосереджувались головним чином на роботі самоосвітнього, підготовчого характеру. У 1912 – першій половині 1914 р. у розвитку молодіжного руху стали помітними зміни: гуртки залишалися нестійкими, але процес їх творення набув позитивної динаміки. Якісною ознакою етапу стало визрівання тенденції до об'єднання гуртків на значних територіях та створення на цій основі розгалужених організацій.

В роки Першої світової війни молодіжний рух вийшов на якісно новий етап свого розвитку. Завдяки значному зростанню чисельності, організованості, свідомості й активності його учасників він перетворився на окрему, багато в чому самостійну складову українського політичного руху. Його організаційною серцевиною була Юнацька спілка Лівобережної України, створена у квітні 1915 р. у Харкові. Невдовзі вона стала загальноукраїнською, поширивши свою діяльність на Правобережжя, Південь, Східну Слобожанщину (частину Курської губернії), Область Війська Донського, Москву¹⁹. На той час це було найчисленніше українське громадсько-політичне об'єднання (за нашими оцінками, понад 1000 членів) з найбільш розгалуженою організаційною периферією. Завдяки проникненню спілчанських громад у повіті, раніше не охоплені українським рухом, мало місце навіть розширення його територіальних меж. Юнацька спілка мала надпартійний характер, об'єднуючи у своєму складі безпартійних, членів або прихильників УСДРП, УПСР, УНП (ТУП не був представлений, оскільки молодь не приймалася до його складу). Вона стала одним з важливих чинників забезпечення тяглості й помітності українського руху, збереження й посилення його кадрового потенціалу.

Широке залучення ресурсу юнацького руху можна розглядати як один із інституційних засобів (поряд з уже згадуваними можливостями культурно-просвітницьких, коопера-

тивних та самоврядних установ), з допомогою яких українські політичні сили намагалися компенсувати втрачені організаційні можливості.

У цьому ж напрямку «працювали» і спроби налагодження міжорганізаційної взаємодії, які мали місце й раніше, проте в досліджуваній період стали значно помітнішими й вагомішими (особливо на тлі слабкості кожної окремо взятої партії чи організації). Можна сказати, що самі умови існування підштовхували національні сили до такої взаємодії. Владні репресії та суспільна депресія зруйнували традиційні організаційні структури, а нові виклики, пошук шляхів виходу зі стану колапсу детермінували появу ревізійністських ідеологічних і тактичних моделей. Ця обставина сама по собі полегшувала звернення до нестандартних конструкцій, включаючи й спроби поєднання «атомізованих» партійних структур у різних, у тому числі й міжпартійних комбінаціях. Останнє стимулювали також загальна кадрова бідність (а отже, потреба максимально використовувати весь придатний людський потенціал), ослаблення ролі партійних центрів і локалізація партійного життя (що змушувало шукати допомогу й союзників «по горизонталі», на регіональному рівні), вузька й багато в чому подібна соціальна база, недостатньо розроблена й витримана партійна ідеологія за наявності спільних для всіх національних, загальнодемократичних і соціальних постулатів, загроза цілковитого занепаду українського політичного руху та ін.

Вищою, до того ж постійною організаційною формою міжпартійної взаємодії (переважно на локальному рівні) у міжреволюційний період були громади і «протогромади» ТУП. Але, за висловом М. Ковалевського, то була організація «не масова, а елітарна», яка об'єднувала порівняно вузьке коло українських діячів. У цьому відношенні протилежний, масовий характер мала Юнацька спілка, яка об'єднувала представників усіх течій українського руху. Те саме можна сказати й про інші молодіжні об'єднання, які існували трохи раніше або синхронно з нею: Українські студентські громади, Міжшкільні організації, «Український соціалістичний колектив» тощо. Як специфічний вияв міжпартійної взаємодії можна розглядати діяльність емігрантського Союзу визволення України, утвореного відомими діячами УСДРП (А. Жук, В. Дорошенко, О. Назаріів, Д. Донцов), УПСР (М. Залізняк), УНП (Є. Любарський-Письменний), «Спілки» (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський). Є й інші достатньо значущі приклади: повернення у 1911–1912 рр. колишніх «спілчан» до УСДРП, здійснене під гаслом «До роботи через єднання!»; загальноукраїнська акція 1914 р. у зв'язку зі сторічним ювілеєм Т. Шевченка; Московська нарада представників УСДРП і УПСР 1915 р. щодо можливого об'єднання двох партій; кількарічна тісна співпраця відомих діячів УПСР, УСДРП і ТУП у Глухівському повіті на Чернігівщині, центральною постаттю якої був М. Шаповал, та ін.

На перший погляд, цих прикладів не так багато, щоб робити якісь широкі узагальнення. Але, по-перше, йдеться про явища загальноукраїнського масштабу, до того ж порівняно стійкі, довготривалі, тож поза полем зору залишилися значно численніші факти співпраці епізодичної, на місцевому рівні тощо. По-друге, вони стосуються найбільш визначних епізодів українського руху. Інакше кажучи, практично всі найпомітніші його прояви передвоєнних і воєнних років пов'язані саме зі співробітництвом представників різних політичних сил. Таким чином, міжпартійна взаємодія, хай навіть на рівні окремих фракцій, груп і діячів (тогочасні «атомізовані» партії і не могли співпрацювати як цілісні організми), стала одним із істотних чинників руху, помітною, якщо не переважною (порівняно з відносинами конкуренції і конфронтації, які домінували до того) тенденцією у стосунках між його суб'єктами. Можливо, цей досвід згодом допоміг українським політикам знайти спільну мову відразу після Лютневої революції і швидко створити розгалужену мережу територіальних українських рад на чолі з Центральною Радою.

Проте перебільшувати масштаби, глибину і наслідки міжпартійного співробітництва в українському русі теж не варто. Можна навіть сказати, що воно стало проявом не стільки сили, скільки слабкості руху, будучи явищем ситуативним, викликаним до життя нестерпними умовами постреволуційної реакції, а не наслідком нової ідеології, кардинальної модернізації партійних доктрин (хоча певні зрушення в цьому напрямку, без сумніву, мали місце). З цієї причини, а також через катастрофічний стан партій воно не було належним чином концептуалізоване, підкріплене теоретично й організаційно, тобто ґрунтовних, стратегічних висновків на майбутнє зроблено не було. Крім того, зберігались постійні й доволі сильні відцентрові тенденції: частина функціонерів, як і раніше, категорично за-

перечувала будь-яку можливість зближення між суб'єктами руху, трактуючи їх як ідеологічних конкурентів; в партіях і організаціях існували фракції та групи з різним баченням суспільно-політичних проблем і партійної поведінки; продовжувалась гостра риторика на адресу опонентів; зберігалась загроза розколів. Усвідомивши необхідність співпраці в жорстких умовах реакції, тогочасні українські політики не зробили його постійно діючим, основоположним принципом міжпартійних відносин, не змогли чітко сформулювати й обґрунтувати концепцію консолідації національного руху перед «зовнішньою» загрозою, з боку імперських та конкурентних національних «проектів».

Не маючи надійної підтримки з боку потенційних союзників у своєму національному таборі, більшість українських організацій шукали її в ідеологічно близькому інонаціональному партійному середовищі. Проте ця проблема так і не була вирішена. З російськими ідеологічними відповідниками були принципові розходження на ґрунті невизнання (більшою чи меншою мірою) національних вимог українців. На постійній основі співпрацювали тільки ТУП і Конституційно-демократична партія, але й то з численними тертями та проблемами. Є певні підстави стверджувати про взаємодію місцевих організацій УПСР і Партії соціалістів-революціонерів, але через їх латентний стан говорити щось напевно не можна. Для прикладу, Т. Бевз у своїй монографії про УПСР відносини між двома партіями описує у такий спосіб: «У 1912–1913 рр. партійна робота проводилася в тісному ідейному й організаційному контакті з росіянами. Однак згодом ці стосунки зіпсувалися»²⁰. Показово, що друга теза в тексті знаходить підтвердження й пояснення, у той час як перша (щодо «тісного контакту») жодним чином не аргументована. УСДРП і РСДРП, попри епізодичне ситуативне співробітництво, загалом були суперниками, а не союзниками. Досвід союзницьких відносин з єврейськими організаціями, набутий напередодні і в роки Першої російської революції, схоже, був втрачений: принаймні, знайти підтвердження попередніх практик протягом міжреволюційного періоду не вдалося.

Незадовільні параметри українського політичного руху – малочисельність, не впливовість, організаційна слабкість усіх його складових, «атомізований» стан більшості з них, брак міжпартійної взаємодії тощо – підсилювалися його «ненормальною» ідейно-організаційною структурою, невідповідною національно-визвольним (а в перспективі й націє- та державотворчим) завданням. Мається на увазі неймовірно дисбаланс, який унеможлилював вироблення виваженого політичного курсу: гіпертрофований неонародницький, соціалістичний фланг, який номінально перекирив увесь рух (оскільки практично всі українські політичні сили так чи інакше заявляли про свою прихильність до соціалістичного ідеалу); відсутній консервативний сегмент, який би репрезентував інтереси заможної і неревольюційної частини населення; надзвичайно слабкий націонал-радикальний фланг. Інакше кажучи, праве крило, яке б могло протистояти соціал-радикалізму і популізму лівих, в українському русі Російської імперії було взагалі непомітне. Така специфіка національного руху (значною мірою детермінована ситуацією в країні) ускладнювала адекватне розв'язання засадничо важливої ідеологічної проблеми співвідношення національного, державного чинника, з одного боку, і соціального, класового, партійного – з іншого. На той час вона виглядала ще суто теоретичною (хоча і в цьому плані не була розробленою), але в найближчому майбутньому мала не просто перейти у практичну площину, а стати однією з вирішальних для долі українських партій та їх вождів, Української революції, держави і нації.

Не міг український рух похвалитися (за поодинокими частковими винятками) й харизматичними, пасіонарними лідерами, здатними стати справжніми вождями повсталого народу. Звичайно, це питання потребує окремого аналізу, проте відомий матеріал життєписів українських очільників дає, на наш погляд, підстави для такого песимістичного висновку. У кожному індивідуальному випадку, при безумовних сильних позитивних якостях, комбінація суб'єктивних вад була різною, але загалом практично всі тогочасні провідники українських партій мали ті чи інші специфічні психологічні риси, погляди, репутацію тощо, які унеможлилювали виконання ними цієї історичної місії. Для прикладу, добре обізнаний Є. Чикаленко писав у 1918 р. про чільних діячів УСДРП і УПСР, ініціаторів протигетьманського повстання: «Обидва вони, і Винниченко і Шаповал, більше люди темпераменту, настрою, ніж логіки розуму, і обидва вони талановиті агітатори, пропагатори, але не державні мужі...»²¹. Власне, цю характеристику він небезпідставно вважав релевантною для всього українського політикуму: «У нас нема державних голів, а все якісь

шаповалівські...»²². Зрозуміло, що в даному випадку слід брати до уваги й суб'єктивний чинник, і непрості міжпартійні стосунки, але адекватність наведених оцінок Є. Чикаленка підтверджується як його численними «колегами»-мемуаристами, так і, власне, діяльністю самих провідників українського руху.

Таким чином, український рух, слабкий організаційно й ідеологічно, чисельно незначний, позбавлений важелів впливу на маси, оточений з усіх боків значно сильнішими ворогами й конкурентами, мав здійснити національну революцію. Фактично ж ішлося про дві: націєтворчу і політичну. З огляду на ситуацію початку 1917 р., здавалося б, жодного шансу на це не було. Проте існували принаймні два чинники, які неможливо прорахувати на той момент, але які виявились надзвичайно потужними в перспективі: «внутрішній» потенціал (українського руху, націєтворення) і «зовнішня» політична кон'юнктура. У поєднанні з підґрунтям, закладеним українськими організаціями імперської доби, вони й детермінували перебіг Української революції в 1917 р.

¹ *Висоцький О. Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. К.: Основні цінності, 2004. 272 с.; *Бевз Т. А.* Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). К.: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 587 с.; *Головченко В. І., Солдатенко В. Ф.* Українське питання в роки Першої світової війни. К.: Парламентське вид-во, 2009. 448 с.; та ін.

² *Головченко В.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. ХХ ст. Х.: Майдан, 1996. 190 с.; та ін.

³ *Кудрявська Я. В.* Український соціалізм напередодні революції 1917 року // Політологічний вісник. 2009. Вип. 43. С. 83–94; *Кліщинський П. В.* Осередки соціалістичних партій Правобережної України в роки Першої світової війни: умови діяльності, основні форми і методи роботи (1914 – лютий 1917 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. 2015. Вип. 8. С. 300–310; та ін.

⁴ Праця. Львів, 1909. Ч. 1. С. 1; *Чацький [Порц] М.* Сучасний момент в життю української нації і завдання української соціал-демократії // На теми дня: Зб. статей. Львів, 1910. С. 12; Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі. Львів, 1910. С. 1–2; *Короткий нарис партійної історії* // Наш голос. 1911. Ч. 6–8. С. 293–294.

⁵ *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. С. 204.

⁶ Докл. див.: Там само. С. 185–189.

⁷ *Висоцький О. Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. С. 47.

⁸ *Тищенко Ю.* Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. // Володимир Винниченко (Статті й матеріали). Нью-Йорк, 1953. С. 45, 47.

⁹ *Степанюк В., Довбищенко Я.* З історії українського соціал-демократичного руху (1900–1918 рр.). Харків, 1918. С. 22.

¹⁰ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 3. Оп. 287. Спр. 5760. Арк. 70, 118.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 336. Оп. 2. Спр. 97. Арк. 103, 107.

¹² ДАХО. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 6058. Арк. 38; Спр. 6078. Арк. 65.

¹³ *Животко А.* 50 років (До історії Української партії соціалістів-революціонерів). Прага: Вільна Спілка, 1936. С. 9; Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. М.: РОССПЭН, 1996. С. 641; *Висоцький О. Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. С. 39.

¹⁴ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. С. 182–183.

¹⁵ *Висоцький О. Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. С. 47.

¹⁶ Енциклопедія українознавства: Словник. частина. Париж–Нью-Йорк: Молоде життя, 1980. Т. 9. С. 3230.

¹⁷ *Мірчук П.* Микола Міхновський: Апостол української державности. Філадельфія, 1960. С. 53; *Головченко В.* Українська народна партія: політична реальність чи історико-патріотичний міф? // Нова політика. 2000. № 4. С. 35; *Турченко Ф. Г.* Микола Міхновський: життя і слово. К.: Генеза, 2006. С. 179.

¹⁸ *Чикаленко С.* Щоденник. Т. 2 (1918–1919). К.: Темпора, 2004. С. 103.

¹⁹ ЦДАК України. Ф. 336. Оп. 4. Спр. 35. Арк. 230 зв.; Спр. 36. Арк. 16, 242.

²⁰ *Бевз Т. А.* Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). С. 139.

²¹ *Чикаленко С.* Щоденник. Т. 2. С. 197.

²² Там само. С. 177.